

DĖL VIENOS SANGRAŽINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ GRUPĖS SEMANTIKOS

Ema GENIUŠIENĖ

1. Šiame darbe norima panagrinėti semantiką tokių sangražinių veiksmažodžių (SV), arba refleksyvų, kaip *apsiverčia, pasilenkia, spraudžiasi, gabenasi, tiesiasi, ketiasi, pasitraukia, slepiasi* ir pan.

Daugelis šių ir panašių SV minimi P. Bernadišienės darbuose, kur jie priskiriami, kitų refleksyvų tarpe, prie padėties kitimo reikšmės veiksmažodžių¹. P. Bernadišienės žodžiais, „subjekto padėties (ir vidinės būsenos) kitimo reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai labai įvairūs tiek semantiniu, tiek veiksmo ir objekto santykių atžvilgiu“². Iš tiesų, kaip rodo jos analizė, padėties kitimo reikšmės grupė yra tokia nehomogeniška, kad, rodos, visus tuos veiksmažodžius jungia tiksliai leksinių reikšmių – padėties kitimo – panašumas.

Čia norima parodyti, kad suminėti veiksmažodžiai sudaro atskirą semantinę grupę, kuri labai skiriasi nuo kitų padėties kitimo refleksyvų.

Šių refleksyvų tyrinėjimas yra gana aktualus ir teoriniu požiūriu, nes panašios semantikos veiksmažodžių (nebūtinai refleksyvų formos atžvilgiu) yra ne tik lietuvių kalboje, bet ir daugelyje kitų kalbų, jų analizė yra gana sunki ir sudaro vieną painesnių problemų, kuri iki šiol nėra išspręsta³.

2. Pirma trumpai išdėstysime šiame darbe taikomus refleksyvų analizės principus.

1) Formos atžvilgiu minėti SV yra išvestiniai iš nesangražinių veiksmažodžių (NV). Čia manoma, kad derivacija formos atžvilgiu markiruoja SV derivaciją iš NV ir reikšmės atžvilgiu (t. y. sangražinė morfema tam tikru būdu keičia reikšmę, ir abu veiksmažodžiai sudaro semantinę opoziciją). Todėl SV čia nagrinėjami opozicijoje su NV, gretinant abiejų veiksmažodžių sintaksines ir semantines charakteristikas. Taigi tyrinėjimo objektas – opozicija NV SV. Ji yra ir tyrinėjimo instru-

¹ Žr., pvz., P. Bernadišienė. Padėties ir vidinės būsenos kitimo reikšmės sangražiniai veiksmažodžiai dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. – „VVPI Mokslo Darbai“, t. VIII, 1959, p. 5–16; Lietuvių kalbos gramatika, t. II. V., 1971, p. 199–201. Ankstesnių autorių nuomonių čia neminime, nes jas apžvelgia P. Bernadišienė minėtame veikale, p. 5–6.

² P. Bernadišienė. Min. veik., p. 6–7.

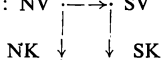
³ Plg. J. Lyons. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, 1968, p. 350–359; J. M. Anderson. The Grammar of Case. Cambridge, 1973, p. 71–72. Matyti, dėl panašių refleksyvų interpretacijos sunkumų (net remiantis dabartinės semantikos principais), paaiškinamų iš dalies tuo, kad šie SV labai skiriasi nuo kitų SV sudėtingesniu semantiniu santykiu su NV, vėliausios rusų kalbos refleksyvų klasifikacijos autorius E. Koroliovas (žr. Э. И. Корольев. Исследования семантики русских возвратных глаголов и обработка некоторых субъектно-объектных конструкций при автоматическом переводе. Автореф. канд. дисс. М., 1969) netgi nemini jų, nors jie yra išskirti ir gana detalai aprašyti kitų autorių, plg. Н. А. Янко-Триницкая. Возвратные глаголы в современном русском языке. М., 1962, с. 205–210.

mentas, leidžias vieno veiksmažodžio reikšmę apibūdinti kito veiksmažodžio reikšmę.

2) SV ir NV nagrinėjami jų generuojamų konstrukcijų sudėtyje (sangražinė konstrukcija – SK, nesangražinė konstrukcija – NK). Tai daroma šiais sumetimais: a) veiksmažodžio generuojama konstrukcija yra jo reikšmės realizacija ir eksplikacija⁴; b) leidžia išvengti dviprasmiškumo daugiareikšmių veiksmažodžių atveju ir nurodo, kuri reikšmė analizuojama.

3) Darbe nagrinėjamos NK ir SK yra ne konkretūs, o tipiniai sakiniai, kurie nusakoma tipines situacijas⁵. NK ir SK vartojamos vietoj sąlyginių jų semantinės struktūros ir semantinių pozicijų (aktantų) požymių schemų, kurios nebūtų tokios akivaizdžios.

4) Nors SV yra išvestiniai iš NV, tačiau jų generuojamų konstrukcijų nelaikome išvestinėmis iš atitinkamų NK, kaip ir šiomis konstrukcijomis nusakomų situacijų nelaikome būtinai susijusiomis denotacinėje plotmėje. Derivacinius ir generacijos santykius tarp jų žymi rodyklės schema: NV → SV

Šiame darbe generuojamos formos atžvilgiu susijusių veiksmažodžių SK ir NK yra tik gretinamos, bet ne išvedamos viena iš kitos. Konstrukcijų gretinimas yra aprašymo modelis, nesuponuojantis transformacinio arba derivacinių jų santykio.

3. Pasirinkti analizei SV priklauso intranzityviniams refleksyvams. Pastaruosius galima suskirstyti į du pagrindinius tipus:

A tipas – tai refleksyvai, kurių generuojamų konstrukcijų santykis su NK yra toks:

(1) *Šuo kandžioja vaikus – Šuo kandžiojasi.*

(2) *Jonas nugabeno daiktus į miestą – Jonas nusigabeno į miestą.*

Čia NK ir SK turi tą patį semantinį veiksnio referento tipą, atliekantį vienodą – aktyvų – vaidmenį nusakomose situacijose. Konstrukcijoje su SV papildinys eliminuojamas. Tokio tipo SV vadinami subjektiniais.

B tipas – tai refleksyvai, kurių generuojamų konstrukcijų santykis su NK yra toks:

(3) *Jonas pravėrė duris – Durys prasivėrė.*

(4) *Jonas sunėšiojo batus – Batai susinešiojo.*

Čia SK veiksnio referento semantinis tipas ir jo vaidmuo situacijoje yra toks pat, kaip ir NK papildinio referento, o NK veiksnio referentas neturi atitiktens sangražinėje konstrukcijoje. Kitaip tariant, pereinant nuo NK prie SK, veiksnio referentas yra eliminuojamas ir išlaisvintą poziciją užima papildinio referentas. Tokio tipo SV vadinami objektiniais.

Minėti SV priklauso subjektiniams refleksyvams, nes jų konstrukcijos sudaro su NK tokias opozicijas:

⁴ Plg. Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства М., 1974, с. 46, 92.

⁵ Plg. Г. Г. Сильницкий. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов. Автореф. докт. дисс. Л., 1974, с. 5.

(5) *Jonas apvertė pagalyę – Jonas apsivertė (ant kito šono)*⁶.

(6) *Jonas palenkė medelį – Jonas pasilenkė (prie stalo)*.

(7) *Jonas spraudžia knygą į tarpą – Jonas spraudžiasi į vidų*.

(8) *Jonas slepia viską – Jonas slepiasi*.

(žr. taip pat 2 pavyzdį).

Šiems veiksmažodžiams būdingi tokie bruožai: a) NV ir SV veiksnio referentas yra gyvas (ir dažniausiai asmuo), aktyvus (abiem atvejais jis atlieka tam tikrą veiksmą); b) NV papildinio referentas yra pasyvus, nurodytuose pavyzdžiuose negyvas daiktas (jis galėtų būti ir gyvas, tik būtinais pasyvus, pvz., *apversti vaiką, palenkti vaiką*); c) reikšmės atžvilgiu NV yra kauzatyvai, pvz., *apversti* reiškia „padaryti X apverstą“, arba „kauzuoti X būti apverstą“, – t. y. jų reikšmė susideda iš kauzacijos („kauzuoti“) ir kauzuojamos būsenos („būti apverstam“) reikšmių; todėl NK semantinė struktūra sudaryta iš dviejų aktantų – subjekto-kauzatoriaus ir kauzacijos, arba veiksmo, objekto, kurio būseną (padėtis) keičiama. Veiksmažodžiai kauzacijos būdo nenusako, tačiau subjektas paprastai atlieka veiksmą rankomis, manipuluodamas objektu.

SV, prarasdami antrąjį valentingumą, turi semantinę struktūrą iš vieno aktanto – nusakomoje situacijoje jis yra aktyvus ir todėl laikytinas subjekciniu. Dėl subjekto aktyvumo keičiasi jo paties padėtis; kitaip tariant, aktyvumas kauzuoja padėties pakitimą – tokį santykį galima pavadinti *autokauzacija*⁷. Taigi šių SV reikšmė susideda iš autokauzacijos ir būsenos reikšmių: *apsiversti* galima aiškinti kaip „dėl savo aktyvumo tapti apverstam“, arba „kauzuoti save būti / tapti apverstam“. Todėl tokius SV galima pavadinti autokauzatyvais, arba autokauzaciniais refleksyvais. Kaip matome, NV ir SV turi vieną bendrą reikšmės komponentą – būseną („būti apverstam“) ir skiriasi antru komponentu – *kauzacija*: *autokauzacija*. Jų reikšmių santykį galima pavaizduoti kaip $NV \cap SV$. Reikia turėti galvoje, kad kauzacijos sąvoka suponuoja objektą, o autokauzacija jo nenumato – tai aktyvus veiksmas, apsiribojąs subjekto sfera. Autokauzacija skiriasi nuo kauzacijos savo pobūdžiu referentiniame plane: subjektas nemanipuliuoja su savimi rankomis, – jis atlieka judesius visu kūnu (*apsiverčia, pasilenkia, spraudžiasi*) arba kūno dalimi, arba dar kitaip (*slepiasi, keliasi liftu, kraustosi, nusisuka* ir pan.). SV, kaip ir NV, nenusako autokauzacijos būdo.

4. Palyginimui paminėsimė dvi artimiausias semantines refleksyvų grupes.

Iš vienos pusės, autokauzaciniai SV siejasi su tiesioginės reikšmės refleksyvais. Pastarieji taip pat priklauso subjekciniams SV, plg. (9) *Motina rengia vaiką – Motina rengiasi*. Skirtumai tarp autokauzatyvų ir tiesioginės reikšmės SV yra tokie: a) *rengtis* tipo SV padaromi iš NV, kurių subjektas (gyvas asmuo arba, rečiau, gyvulus) ir objektas priklauso tai pačiai semantinei klasei; tuo tarpu autokauzatyvai padaromi iš NV, kurių objektas gali būti tiek gyvas, tiek – dažniau – negyvas; b) tiesioginės reikšmės SV kaip ir atitinkami NV semantiškai yra tranzityvūs, veiksmo būdai referentiniame plane nesiskiria, tik objektu čia yra pats subjektas, todėl šių SV reikšmė susideda iš NV reikšmės ir komponento „save“, pvz., *rengtis* reiškia „rengti save“; autokauzatyvai semantiškai intranzityvūs, o nusakomo veiksmo būdas labai skiriasi nuo NV veiksmo, ir jų reikšmės negalima aiškinti per „NV+save“, pvz.,

⁶ Kai kurie iš šių SV gali sudaryti ir kitokią opoziciją su NV, bet tada jie turės ir kitokią reikšmę, ir kitokį semantinį santykį su NV. Apie tai žr. 4 sk.

⁷ Autokauzacijos sąvoką taikė panašių rusų kalbos refleksyvų interpretacijai G. Zolotova, žr. Г. А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 287.

apsiversti nereiškia „apversti save“. Kaip matome, tiesioginės reikšmės refleksyvai sudėtingesni už NV reikšmę: $NV \subset SV$. Tiesa, yra nuomonė, kad *keliasi* galima traktuoti kaip *kelia save*, *lenkiasi* \approx *lenkia save*, *tiesiasi* \approx *tiesia save* ir priskirti prie tiesioginės reikšmės SV⁸, tačiau SV ir NV nusakomų veiksmų referentiniame plane skirtumas ir, vadinasi, jų reikšmių leksikografinis aiškinimas vargu ar leidžia taip daryti. Tur būt, nepasakytume *Jonas apvertė pagalvę ir save*, greičiau priimtinas sakinys *Jonas apvertė pagalvę ir pats apsvirtė*. Tačiau skirtumas tarp tiesioginės reikšmės ir autokauzacinių SV nėra visada akivaizdus, pvz., galima ginčytis dėl SV sakinyje *Nė nejuda vanduo, tik maudosi narai* (J. Janonis) priskyrimo prie tiesioginės reikšmės refleksyvu⁹.

Iš kitos pusės, galima įžiūrėti tam tikrą bendrumą tarp autokauzacinių ir dekauzacinių SV¹⁰. Dekauzaciniai vadinami objekciniai SV su opozicija (10) *Jonas praverė duris* – *Durys prasivėrė*, kurių reikšmė yra NV reikšmės dalis: $p \text{ r a v e r t i}$ reiškia „kauzuoti prasiverti“, t. y. $NV \supset SV$. Dekauzatyvai nusako savaiminį arba kauzuojamą iš šalies būseną. Pagal analogiją su dekauzacinės reikšmės veiksmoždziais angļu kalboje autokauzatyvus bando aiškinti Dž. Lajansas, šalia sakinio *He/she moved* „Jis / ji pasijudino“ sukonstruodamas sakinį *A moved him/her* „A pajudino ją/ji“¹¹, bet, mūsų manymu, tai nėra priimtina, nes skiriasi dekauzacinė ir autokauzacinė reikšmės. Bendra tarp autokauzacinių ir dekauzacinių SV tik tai, kad abu veiksmoždziai yra semantiškai (kaip ir sintaksiškai) intranzityvūs ir nusako būseną. Be to, dalis SV gali būti tiek autokauzatyvai, tiek dekauzatyvai, t. y. čia turime polisemiją. Vienos ar kitos reikšmės realizacija susijusi su semantiniu SV veiksnio referento tipu (gyvas arba negyvas) ir jo vaidmeniui nusakomoje situacijoje (aktyvus ar neaktyvus), o taip pat su NV : SV sintaksinės opozicijos tipu. Pvz., *apsiversti* su gyvu ir aktyviu veiksnio referentu pavyzdyje (5) turi autokauzacinę reikšmę, o su negyvu veiksnio referentu, kurio būvis nuo jo nepriklauso, jau dekauzacinę reikšmę ir sudaro tokią opoziciją su NV : (11) *Vėjas apvertė valtį* – *Valtis apsvirtė sena (nuo vėjo)*. Taigi tarp SV reikšmės ir veiksnio referento tipo yra semantinis derinimas. Kiti autokauzaciniai SV negali turėti dekauzacinės reikšmės, plg. (12) *Jonas gabena daiktus į miestą* – **Daiktai gabenasi į miestą*.

Kaip matome, autokauzaciniai SV panašūs į tiesioginės reikšmės refleksyvus tuo, kad turi aktyvų subjektą, kuris pats veikia ir keičia savo būseną; į dekauzacinis SV jie panašūs tuo, kad nusako subjekto būseną – padėties kitimą, plg. *Jonas lenkiasi prie stalo* ir *Medis lenkiasi (nuo vėjo)*, – čia abiem atvejais SV nusako vizualiai vienodą būseną, nors jos priežastys yra skirtingos.

5. Autokauzacinių refleksyvu tarpe galima išskirti tokias leksines grupes:

1) SV, kurie reiškia judėjimą iš vienos vietos į kitą. Jiems būdinga vietos-krypties aplinkybės: *gabentis, dangintis, kraustytis, keltis, kilnotis, artintis, kartis* (į medį), *leistis, nusileisti* (nuo stogo), *išsikelti, užsibrukti* (ant aukšto), *pasistūmėti, grūstis, sprautis, terptis, trauktis, iširauti, išikasti, išsiplėšti, išsikrapštyti*. Tai pati gausiausia grupė.

⁸ A. Girdenis, V. Žulys. Lietuvių kalbos gramatika (rec.). – „Baltistica“, IX(2), 1973, p. 211.

⁹ Plg. П. Бернадичене. Значение и употребление возвратных глаголов в современном литовском литературном языке. Автореф. канд. дисс. Вильнюс, 1962, с. 6–7.

¹⁰ Dalis dekauzacinių SV su atitinkamom leksinėm reikšmėm taip pat skiriami prie padėties kitimo SV, žr. P. Bernadišienė. Padėties ir vidinės būsenos reikšmės..., p. 9–16: *žiojasi nasrai, akys užsimerkė, saulė leidosi*; tą patį pastebime ir rusų kalbos refleksyvu studijose.

¹¹ J. Lyons. Min. veik., p. 355.

2) SV, kurie reiškia subjekto judėjimą vietoje: *suktis (poros sukasi), purtytis, blaškytis (lovoje), voliūtis, vartytis, vartaliotis, mėčiotis...*

3) SV, kurie reiškia subjekto kūno ar kūno dalių padėties kitimą: *išsitiesti (lovoje), persilenkti (per palangę), atsitiesti, persisukti, persikreipti, svertis (pro langą), verstis (ant kito šono), nusigręžti, nusisukti...* Kai kurie iš šių SV skiriasi nuo antros grupės tuo, kad pastaroji nusako kartotinį arba nuolatinį judėjimą.

4) SV, kurie reiškia padėties pakitimą ir kontaktą su daiktu: *šlietis (prie sienos), atsiremti (į sieną), glaustis...*

5) Atskirai turi būti paminėti SV, vartojami daugiausia perkeltine prasme: *įsivelti, įsipainioti, įsinarplioti, įsikilpoti, įsikišti, įsipinti, įsimaišyti (į svetimus reikalus, į nemalonią istoriją, į bėdą), o taip pat išsipainioti (iš skolų), išsinarplioti...*

6) Pagal savo semantiką autokauzatyvais laikytini taip pat tokie SV, kur prie pagrindinės reikšmės pakeitimo prisideda dar papildomi stilistiniai arba emocionaliūs atspalviai, kurių neturi atitinkami NV: *mestis* „staiga leistis eiti, bėgti“, *trenktis*, *neštis* „smarkiai eiti, bėgti“, *vilktis (namo)...*

6. Be subjektinių autokauzacinių refleksyvų, lietuvių kalboje yra ir objektinių autokauzacinių SV – jie turi tokią pat semantiką ir semantinę opoziciją su NV, bet skiriasi sintaksine opozicija:

(13) *Jonas išpančiojo kumelę – Kumelė išsipančiojo.*

Cia NV yra kauzatyvas: *išpančioti* reiškia „kauzuoti X būti išpančiotą“ (bet ne „kauzuoti X išsipančioti“), o SV turi autokauzacinę reikšmę: *išsipančioti* = „kauzuoti save būti išpančiotą“. Pirmoje situacijoje papildinio referentas yra pasyvus objektas, antroje – veiksnio referentas, identiškas su NV papildinio referentu, jau aktyvus subjektas – jo vaidmuo situacijoje keičiasi. Subjektinis ar objektinis autokauzacinio SV opozicijos tipas su NV priklauso nuo veiksmo pobūdžio ir to aktanto, kurio būseną keičiasi, semantinio tipo: jeigu tai asmuo, jis gali būti tiek kauzatoriumi, tiek autokauzatoriumi – turėsime subjektinę opoziciją; jeigu tai gyvulys, jis gali būti arba objektu kauzacinėje situacijoje, arba autokauzatoriumi (jis retai gali būti kauzatoriumi, pvz., kumelė gali būti išpančiota žmogaus arba pati išsipančioti, bet vargu ar ji sugebėtų išpančioti kitą kumelę) – turėsime objektinę opoziciją.

О СЕМАНТИКЕ ОДНОЙ ГРУППЫ ВОЗВРАТНЫХ ГЛАГОЛОВ

Резюме

В статье рассматриваются возвратные глаголы типа *pasilenkia, slepiasi* с субъектом-лицом, относящиеся к лексической группе глаголов изменения положения. Это субъектные возвратные глаголы, производные от смысловых каузативов, и их значение состоит из автокаузативного смысла и значения состояния. Автокаузация отличается от каузации на референтном уровне способом достижения состояния.